

જ્ઞાનપંચમી

ભારતીય આર્યધર્મપ્રણેતા વૈદિક, જૈન અને બૌદ્ધ આચાર્યોએ માનવજીવનને ઉન્નત બનાવવા માટે અનેક રીત-રિવાજો તેમ જ ધાર્મિક પરિપાટીઓ ચાલુ કરી છે. તેમાં આપણા તહેવારોનો મુખ્ય હિસ્સો છે. આ તહેવારો અનેક કારણોને લક્ષમાં રાખીને ઊભા કરવામાં આવ્યા છે. તેમ છતાં તેમાંનો મોટો ભાગ મહાપુરુષોના જીવન-પ્રસંગોથી જ સંકળાયેલો છે.

વિધવિધ કારણોને ધ્યાનમાં રાખીને રચવામાં આવેલ આ બધાય તહેવારોનો અંતિમ અને મહત્વનો ઉદ્દેશ માત્ર એક જ છે કે—તે તે તહેવારને દિવસે મનુષ્ય પોતાના જીવનને ઉન્નત બનાવવા માટે જુદી જુદી રીતે વિચારો કેળવે અને તેને જીવનમાં ઉતારવા માટેનું આંતરબળ મેળવે. આ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને જ વસન્તોત્સવ, શરદુત્સવ આદિ જેવા માત્ર બાહ્ય ભોગ અને આનંદપ્રધાન ઝગલુને લગતા જે તહેવારો જનસમાજમાં રૂઢ છે. તે તરફ આર્યધર્મવ્યવસ્થાપક આચાર્યોએ ખાસ કશુંય ધ્યાન આપ્યું નથી. જોકે આ તહેવારોમાંથી કેટલાક વખતવિશ મનુષ્યો કંઈક ને કંઈક વિશેષતા તારવી શકે, તેમ છતાં સર્વસામાન્યને લક્ષીને ચાલુ કરવામાં આવતી પરિપાટીઓમાં આ જાતની પરિપાટીઓને ભેળસેળ કરવામાં કશો જ લાભ હોતો નથી. આવા તહેવારોને તેમણે જતા કર્યાં છે અને જે તહેવારો સર્વસામાન્યને સીધી રીતે જીવનવિકાસ કરવામાં મદદગાર થાય તેમને જ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે.

આજે અહીં જે જૈન તહેવાર વિશે લખવામાં આવે છે, એ સાહિત્યરક્ષણના વિશિષ્ટ ઉદ્દેશથી ચાલુ કરવામાં આવ્યો છે. આ તહેવારને “જ્ઞાનપંચમી” એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ તહેવાર કાર્તિક સુદી પાંચમીને દિવસે માનવામાં આવે છે. આ દિવસને “જ્ઞાનપંચમી” શા કારણથી કહેવામાં આવે છે એ આપણે હવે પછી સ્પષ્ટ જાણી શકીશું.

પ્રાચીન કાળમાં જૈન ભિક્ષુઓ જેમ અને તેમ વધારે ને વધારે બાજતમાં અપરિગ્રહવૃત્તિ પસંદ કરતા, તે એટલે સુધી કે જ્ઞાનના સાધનબૂત પુસ્તકો રાખવાં એ પણ તેમને મન ગમતી વાત નહોતી. આથી તેઓ પોતાના જીવનમાં ઉપયોગી દરેક પ્રકારની વિદ્યાઓને કંઈસ્થ રાખતા. જે ભિક્ષુઓ અદ્યપરમરણશક્તિવાળા અથવા અદ્યપણુદ્ધિવાળા હતા, તેમને માટે જૈન ભિક્ષુસંસ્થાએ “સંઘાટક”ની વ્યવસ્થા રાખી હતી. સંઘાટક એટલે ભિક્ષુઓનું જોડકું. આ સંઘાટકની વ્યવસ્થા એ ઉદ્દેશથી

કરવામાં આવી હતી કે કોઈ પણ ભિક્ષુને ક્યાંય પણ જવું-આવવું અગર પઠનપાઠન આદિ કાંઈ પણ કાર્ય કરવું હોય, તો ઓછામાં બે ભિક્ષુઓએ મળીને જ કરવું અથવા એકબીજાને આથી સહાય પણ મળતી રહે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ભિક્ષુસંસ્થાની વ્યવસ્થા હોવાને લીધે તેમને પુસ્તકાદિના પરિગ્રહની ઉપાધિ વહેરવી પડતી નહિ. પરંતુ સમયના વહેવા સાથે જ્યારે જૈન ભિક્ષુસંસ્થાનાં બંધારણોમાં નબળાઈ આવી અને તે તે જમાનામાં બાર બાર વર્ષ જેટલા લાંબા અને ભયંકર દુકાળો પડવાને લીધે જૈન ભિક્ષુઓ પોતાના આગમગ્રંથોનું પઠનપાઠન અસ્પષ્ટિતપણે કરી શક્યા નહિ, એટલું જ નહિ, પણ જે તેમણે કંઠાગ્ર કર્યા હતા તે પણ વીસરી ગયા. તેમ જ સમર્થ શ્રુતપારગામી આચાર્યો, જે તે સમયે વિદ્યમાન હતા, તેમાંથી ઘણાખરાઓનો ઉપરાઉપરી સ્વર્ગવાસ થવાને કારણે વિશિષ્ટ જૈન આગમોનો કેટલોક હ્રાસ-હાનિ થઈ ગયો.

આ વખતે સમર્થ જૈન સ્થવિર ભિક્ષુઓએ એકઠા મળી પરસ્પર મંત્રણા કરી મંજૂર કર્યું કે હવે આપણે આપણા આગમગ્રંથો, જેમને જેમને જેટલા કંઠસ્થ રહ્યા છે તે બધાને લિપિબદ્ધ કરવા-લખાવવા. આ પ્રમાણે નિર્ણય કરી જૈન સ્થવિરોએ આગમગ્રંથોને લખાવવાનો આરંભ કર્યો. આ લેખનઆરંભની નિર્વાણ સંવત ૬૮૦ અને વિક્રમ સંવત ૫૧૦માં **વલ્લીપુર-હાલનું** વળા-માં થયો હતો અને તેમાં મુખ્ય કાળો **સ્થવિર દેવર્ષિગણિ ક્ષમાશ્રમણનો** હતો. અસ્તુ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છેવટે જૈન આગમો લખાવા શરૂ થયા એટલે તેનું “રક્ષણ કરવું” એ પણ અનિવાર્ય રીતે પ્રાપ્ત થયું. આ વખતે જૈન સ્થવિરોએ વિચાર કરી પુસ્તકોના રક્ષણ માટે અનેક નિયમો તૈયાર કર્યા કે જેથી પુસ્તકો ચિરકાળ સુધી જીવતાં રહે. આ નિયમોમાંના “જ્ઞાન, જ્ઞાની અને જ્ઞાનનાં સાધનોની આશાતના-અવમાનના ન કરવી” આ એક નિયમને અંગે તેમણે મોટો ભાગ રોકેલો છે. અર્થાત્ માનવજાતિ તરફથી થતા હ્રાસને તેમણે (સ્થવિરોએ) આ એક નિયમન કરી રોકી લીધો. પરંતુ તે સિવાય ઘટત પ્રાણી તેમ જ કુદરત તરફથી થતા પુસ્તકોના નાશ માટે શું કરવું એ વિચાર તેમના સામે હાજર થયો. ઉધેઈ, ઉંદર આદિ જેવાં પ્રાણીઓ તરફથી થતા નુકસાનને રોકવા માટે પુસ્તકો રાખવાની પેટી, મજૂસ કે કપાટ આદિની આસપાસ કચરો એકઠો ન થવા દેવો તેમ જ તેમાં ઉંદર આદિ પેસે તેવી જાતનાં તે ન હોવાં જેઈએ એટલું જ બસ થાય. પરંતુ કુદરત તરફથી થતા અનિવાર્ય અને અપાર નુકસાનને પહોંચી વળવા માટે ખાસ વિશિષ્ટ બંધારણ સિવાય ચાલી શકતું નથી.

કુદરત તરફથી જે પુસ્તકોને કોઈ મોટું નુકસાન થતું હોય તો તે ચોમાસાની મોસમથી જ કાયમી નુકસાન થવા કરે છે. આ ઋતુમાં પુસ્તકલંકારોને કેટલીયે ચાલાકીથી બંધબારણે રાખવામાં આવે તોપણ તેમાંનાં હસ્તલિખિત પુસ્તકોને ચોમાસાની ભેજવાળી હવા અસર કર્યા સિવાય રહેતી નથી. લિખિત પુસ્તકોમાં દાખલ થયેલ આ હવાને જે વેળાસર દૂર કરવામાં ન આવે, તો કાળાંતરે બધાં પુસ્તકો ચોટીને શેટલા જેવાં થઈ જાય અને થોડાં જ વર્ષોના ગાળામાં નકામાં જેવાં થઈ જાય. માટે પુસ્તકસંગ્રહમાં પેસી ગયેલ ભેજવાળી હવા પુસ્તકોને બાધકર્તા ન થાય અને પુસ્તકો સદાય મૂળ સ્થિતિમાં કાયમ રહે, એ માટે તેમને તાપ ખવડાવવો જેઈએ. પુસ્તકસંગ્રહમાં પેસી ગયેલ ભેજવાળી હવાને દૂર કરવા માટે સૌથી સરસ, અનુકૂળ અને વહેલામાં વહેલો સમય કાર્તિક માસ જ છે, કારણ કે આ સમયે શરદ ઋતુની પ્રૌઢ અવસ્થા હોઈ સૂર્યનો પ્રખર તાપ અને ભેજવાળી હવાનો અભાવ હોય છે.

વિશાળ જ્ઞાનભંડારોના હેરફેરનું આ કાર્ય સદાય અમુક વ્યક્તિને કરવું કંટાળાભર્યું તેમ જ અગવડકર્તા થાય એમ જાણી કુશળ શ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોએ કાર્તિક શુકલ પંચમીના દિવસને આ કામ માટે નિયત કર્યો અને આ દિવસે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થતી જ્ઞાનભક્તિનું માહાત્મ્ય સમજાવી આ તિથિનું માહાત્મ્ય વધારી દીધું અને લોકોને જ્ઞાનભક્તિ તરફ આકર્ષ્યાં. લોકો પણ આ દિવસને માટે પોતાના ગૃહવ્યાપાર આદિનો ત્યાગ કરી પૌષ્ઠ (નિયમવિશેષ) ગ્રહણપૂર્વક જ્ઞાનભક્તિના પુણ્ય-કાર્યમાં પોતાનો ફાળો આપવા લાગ્યા. આ દિવસે જ્ઞાનદર્શન-પુસ્તકનિરીક્ષણ અને જ્ઞાનભક્તિનો અપૂર્વ લાભ મળવાથી આ દિવસને-કાર્તિક શુકલ પંચમીના દિવસને-“ જ્ઞાનપંચમી ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આજકાલ શ્વેતાંબર જૈનોની વસ્તીવાળાં ઘણાંખરાં ગામ-નગરોમાં આ દિવસે જે જ્ઞાનસ્થાપના કરવામાં આવે છે, તે આ પરિપાટીના સ્મરણચિહ્નરૂપે જ કરવામાં આવે છે. અહીં એમ કહેવું જ જોઈએ કે, જેમ જનતા દરેક આજતમાં “સાપ ગયા અને લીસોટા રહ્યા” એ નિયમાનુસાર દરેક રીત-રિવાજોમાંથી મૂળ ઉદ્દેશોને કિનારે મૂકી બાહ્ય આડંબરમાં ખૂંચી જાય છે, તેમ આ તહેવારને અંગે પણ થયા સિવાય રહ્યું નથી. અર્થાત્ આ તહેવારને દિવસે પુસ્તકભંડારો તપાસવા, તેમાંનો કચરો સાફ કરવો, હવાઈ ગયેલ પુસ્તકોને તડકો દેખાડવો, ચોંટી ગયેલ પુસ્તકોને ઉખાડી સુધારી લેવાં, પુસ્તકસંગ્રહમાં જીવાત ન પડે તે માટે મૂકેલ ઘોડાવજ આદિની પોટલીઓને બદલવી આદિ કથું જ કરવામાં આવતું નથી. એટલે અત્યારે તો આ તહેવાર નામશેષ થયા જેવો જ ગણાય. ચંદાય તેમ હો, તોપણ જે સમર્થ પુરુષોએ આ તહેવાર ઊભો કરવા માટે પોતાની જ્ઞાનશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો, તેઓ તો ખરે જ દીર્ઘદર્શી જ હતા એમ કહ્યા સિવાય આપણે રહી શકીશું નહિ.

[એક જિજ્ઞાસુ બહેન માટે વિ. સં. ૧૯૮૬માં લખાયેલો અપ્રકાશિત લેખ]